

İMAM SERAHSÎ'NİN HAYATI VE HELAL KAZANCA DAİR BAZI GÖRÜŞLERİ

Abdullah KAHRAMAN*

Özet:

XI. yüzyılın önde gelen Hanefî fakihlerinden olan Serahsî, aynı zamanda bu mezhebin taşıyıcısı konumundadır. Onun el-Mebcut adlı eseri, Hanefî mezhebinin temel ve zâhiru'r-rivâye görüşlerini içermektedir. O, sadece ilimle meşgul olmayıp sorumlu bir âlim olarak yönetimin adaletsiz uygulamalarına da müdahale etmiştir. Bu sebeple de uzun süre hapiste kalmıştır. Onun el-Mebcut adlı ansiklopedik eserinin bir bölümü "Kitabu'l-Kesb" adını taşımakta ve helal kazanç esaslarını ele almaktadır. Bu makalede onun kısaca ilmi kişiliği, hapis hayatı ve helal kazanca dair bazı görüşleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Serahsî, Hapis, Kesb, Helal Kazanç.

The Life of Imam Sarakhsi's and Some Opinions on Lawful Acquisition

Abstract:

Sarakhsi was an eleventh century leading expert on Hanafi jurisprudence, and at the same time carried the Hanafi school of thought (madhab). His work, named al-Mabsut, contains the Hanafi school's basic and zahiru'r-rivaye opinions. He was not only concerned with his scholarship but was a responsible scholar who also intervened in unfair practices of management. For this reason he was imprisoned for a long time. His encyclopedic book al-Mabsut contains a section called the "Kitabu'l-kesb". This section explores the principals of lawful acquisition. In this article we deal with Sarakhsi's scholarly personality, prison life and some of his opinions on lawful gain.

Key Words: Sarakhsi, al-Mabsut, Lawful, Acquisition, Prison.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

I. XI. Yüzyılın Büyük Fakihi İmam Serahsî, İlmî Kişiliği ve Hapis Hayatı

A. Kısa Biyografisi ve İlmî Kişiliği

Esas adı, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî'dir. Bugün Türkmenistan ve İran sınırında bir kasaba olan¹ Serahs'ta, kesin olmamakla birlikte 400 (1009-1010) tarihinde doğduğu nakledilir. Türk veya İranlı olabileceğinde ihtilaf edilmiştir. Ancak, Muhammed Hamidullah, Buhâra'da tahsil görmesine, eserlerini Özkent (Uzcend) Hapishanesi'nde yazmasına, hayatının son yıllarını Fergana'da geçirmesine ve buluş çağı gibi birçok mesele münasebetiyle Türklerden bahsetmesine dayanarak onun Türk soyundan gelen ve Karahanlılar devletinin âlimlerinden olduğunu tercih etmiştir.² Serahsî, âlimler arasındaki üstün mevkii sebebiyle "İmamların Güneşi" anlamına gelen "Şemsü'l-Eimme" unvanıyla anılmıştır. Bu unvan hocası Abdülaziz el-Halvânî (448/1057)'ye de verilmiş, hocasından bu unvanı tevarüs edince ortaya çıkan karışıklığı gidermek için hocasına "Şemsü'l-Eimmetü'l-Ûlâ" (İmamların birinci güneşi), Serahsî'ye ise "Şemsü'l-Eimmeti's-Sânî" (İmamların ikinci güneşi) denilmiştir. Ebû Hanife ve Muhammed Hasen eş-Şeybânî'den sonra üçüncü derece müctehidlerden sayılmıştır. Bunun yanında allâme, hüccet, mütekellim (kelam âlimi), münazara ustası, usulcü gibi unvanlarla da anılmıştır.³ Uzun yıllar Halvânî'nin derslerinde bulunmuş,⁴ devletler hukukunda otorite ve İmam Muhammed eş-Şeybânî tarafından yazılan es-Siyeru'l-Kebîr konusunda uzman olan Şeyhulislam Ebû'l-Hasan es-Suğdî ile Ebû Hafs Ömer b. Mansur el-Bezzâz'dan da ders almıştır.⁵ Kendisine: "İmam Şafîî üç yüz cüz ezberlemiş" denildiğinde: "Şafîî'nin ezberlediği bizim ezberlediğimizin zekâtıdır" demiştir. Buna göre onun ezberinde bulunan ilim on iki bin cüze ulaşır.⁶

Serahsî'nin, ölüm tarihi genel olarak 483 (1090-1091) şeklinde kaydedilmektedir. Bu tarihi 484 olarak zikredenler de vardır.⁷ Ancak 483 tarihi daha çok tercih edilmiştir.⁸

1 Kavakçı, 1976'da yayınladığı *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera al-Nahr İslam Hukukçuları* adlı eserinde (s, 56) Serahs'ın İran-Rus hududu üzerinde olduğunu yazıyordu. Bugün Türk Cumhuriyetleri Sovyetlerden ayrılıp bağımsızlık ilan edince coğrafi ve siyasi olarak meydana gelen değişiklikler sonucu Serahs'ın bulunduğu bölge İran-Türkmenistan sınırında kalmıştır.

2 Bk. Muhammed Hamidullah, "Serahsî" md., *DİA*, XXXVI, 544.

3 Taşköprüzâde, Ahmed b. Mustafa, *Tabakâtu'l-Fukahâ*, t.y., 8, 75; Leknevi, Abdulhay, *el-Fevîdü'l-Behiyye*, Mısır ty., 158; Muhammed Necib el-Mutî'i, *Risâle fi beyânî'l-kütübî'l-lefî yu'avvelu 'aleyhâ ve beyânü tabakâti'l-mezhebi'l-Hanefî ve'r-reddi 'alâ İbn Kemâl Bâşâ*, Dimeşk 2008, 86.

4 Taşköprüzâde, 70.

5 Hamidullah, "Serahsî" md., *DİA*, XXXVI, 544.

6 Taşköprüzâde, *Miftâhu's-Saâde ve Misbâhu's-Siyâde*, Kâhire ty., II, 186; Hilmizâde İbrahim Rifat, *Meşâhîru Ashâb-ı Güzîn ve Terâcim-i Ahvâl-i Fukahâ*, İstanbul 1319, 197-198.

7 Taşköprüzâde, 76.

8 Hamidullah, 544.

Serahsî'nin Hanefî âlim ve fakihleri arasında müstesna bir yeri vardır. O, kendi devrinde, Hanefî mezhebinin başlıca merkezi olan Orta Asya'daki Hanefî uleması zincirinin başında yer almaktadır.⁹ Ona ayrıcalıklı bir yer bahşeden özelliklerin yanında, hukukla ilgili eserlerinde sosyolojik tahliller yapması ve bu meselelere yer vermesi gelir. Hamidullah'ın ifadesiyle onun bu eserleri bir halkın hayatını aksettirir. O, devrinin iktisadî, ictimâî vb. meseleleri hakkında pek çok atıflarda bulunur. Bir diğer özelliği ise Hanefî mezhebinin görüşlerini bir bütün olarak ve kapsamlı bir şekilde bize nakletmesidir. Serahsî, telif ettiği kitaplarıyla Hanefî mezhebinin temel görüşlerini bir bütün olarak kaydeden Şeybânî'nin eserlerini şerh ettiği için, onun ileri sürdüğü kaideleri ve bunları dayandırdığı temelleri ve bunların sebeplerini meydana çıkarmak durumundaydı. İşte o, her adımda bunları bulmaya çalıştı ve bu konuda hayranlık verecek bir başarı elde etti.¹⁰

O, kendi dönemindeki talebelerin, fıkıhla doğrudan alakalı olmayan ve pratik neticesi bulunmayan meselelerin bazı hocalar tarafından fıkha dâhil edilip uzun uzadıya ele alınması ve bazı hocaların fikhî tariflerin içine felsefî terimleri sokmuş olmaları gibi sebeplerle fıkha karşı bir isteksizlik içinde olduğunun farkındaydı. Bu durumları dikkate alarak her meselenin açıklanmasında genellikle kabul edilmiş ve güvenilir düşüncelere bağlı kalarak Hâkim eş-Şehîd el-Mervezî (v. 334/)'nin Muhtasar'ını şerh etti. Hâkim'in ihtisarı ve Serahsî'nin şerhiyle ilgili şöyle bir tespit yapılmıştır:¹¹

“Hakim'in İmam Muhammed'in zahiru'r-rivaye kitaplarını, el-Muhtasaru'l-Kafi adını verdiği bir eserinde kısalttı,¹² Serahsî'nin de bunları el-Mebсут¹³ adlı eserinde şerh ettiği söylenmektedir.¹⁴ Ancak Hakim'in ihtisarı sadece zahiru'r-rivaye kitapla-

9 Joseph Schacht, “Notes On Sarakhsî's Life and Works”, 900. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsü'l-Eimme es-Serahsî Armağanı*, 1.

10 Hamidullah, “Serahsî” md., *DİA*, XXXVI, 546.

11 Bk. Aydın Taş, *Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybani'nin Hukuk Anlayışı* (yayımlanmamış doktora tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri 2003, 80.

12 Serahsî, Hakim'in bu eseri telif sebebini şöyle açıklar: “Hakim, kimi öğrencilerin, lafızlarındaki genişlik ve meselelerindeki tekrar nedeniyle Mebсут'u okumaktan yüz çevirdiklerini görünce, ictibas edenleri teşvik için, İmam Muhammed'in kitaplarında ayrıntılı olarak belirtilmiş olan anlamları zikrettiği ve meselelerden mükerrer olanları hazfettiği Muhtasar'ı telif etmesinin doğru olacağını gördü, güzel de yaptı.” Serahsî, *Mebсут*, I, 3.

13 Serahsî bu şerhine Şerhu'l-Muhtasar adını vermektedir. Bkz. Serahsî, *Şerhu Siyeri'l-Kebîr*, III, 25, 65; IV, 124, 172, 194; V, 19, 98, 130; *Mebсут*, I, 4. Bu eser hakkında geniş bilgi için bkz. Yunus Vehbi Yavuz, *Hanefî Mezhebinde İctihad Felsefesi*, İstanbul 1993, 187-192, 196-197.

14 Bkz. Ahmed Emin, *Duha'l-İslâm*, II, 204; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye Kamusu*, I, 322; Abdulkemim Zeydan, *el-Medhal li-Dirâset 'ş-Şeriatî'l-İslamiyye*, Bağdat 1979, 135 (*İslam Hukukuna Giriş*, 243); Esat Kılıçer, *İslam Hukukunda Rey Taraftarları*, 88; Osman Keskiöğlü, *Fıkıh Tarihi ve*

rıyla sınırlı olmadığı gibi, Serahsî'nin Mabsut adlı şerhi de sadece Hakim'in ihtisar ettiklerinin şerhi ile sınırlı değildir. Hakim, zahiru'r-rivaye kitaplarının dışında, İmam Muhammed'in Kitabu'l-Hiyel ve Ebu Yusuf'un İhtilafu Ebi Hanife ve İbn Ebi Leyla adlı eserlerini ve Ebu Hanife'ye nispet edilen¹⁵ Kitabu'ş-Şurut'u¹⁶ da zahiru'r-rivayeden sayılmadıkları halde ihtisar etmiştir. Serahsî ise Hakim'in ihtisar ettiği kitapların dışında, İmam Muhammed'in Kitabu'l-Kesb¹⁷ ve Kitabu'r-Radâ'¹⁸ adlı eserlerini de şerh etmiştir.¹⁹ Yeri gelmişken belirtelim ki, Serahsî ayrıca, usulü anlamak, furuu anlamaya yardımcı olur düşüncesiyle, bu şerhte dayandığı prensipleri açıkladığı bir usul kitabı da yazmıştır."²⁰

Eserinde açık ve kısa yazmayı gaye edindiğini bildiren Serahsî, yaptığı açıklamaların ananeye uygun olarak sağlam olduklarını ve sünnete (eser) dayandırıldığını tek-raren teyit etmektedir.²¹ O, mezhebin ilk otoritelerinin doktrinleri ve onların sağlam delilleri hakkında geniş ölçüde doğru bilgiler ihtiva etmektedir. Onun esas özelliği, her noktada söylenen veya tasarlanan ve çoğu zaman şahsî özellik taşıyan istidlallerle mevcut çeşitli görüşleri, hatta sathî fikirleri geniş ölçüde temin etmiş olmasıdır. Bu bakımdan Serahsî tarihte önemli bir yere sahiptir. Çünkü onun eserleri, mezhebin kabul edilmiş doktrinlerinin tesisi ve onun doğruluğunun ispatı ile ilgilenmeyerek diğer bütün görüşler hakkında tarafsız şekilde ve sistemli bir tahlil yapan büyük eserlerin ilki durumundadır. Yani onun eserlerinin meseleleri ele alış tarzı felsefi mahiyettedir. O, Hâkim eş-Şehid'in Muhtasar'ını şerh ederken aslında Şeybânî'nin eserlerini şerh ettiğinin bilincini taşıyordu.²² Nitekim Mabsut adlı hacimli eserini bitirdikten sonra yazdığı Kitâbu'l-Usûl adlı eserinin girişinde bu hususu şöyle dile getirmektedir: "... Bu sebep, beni Muhammed b. Hasan (rh)'ın yazmış olduğu kitaplara, daha pekiştirilmiş işaret ve daha kolay ibare ile şerh yazmaya sevketti. Bu konudaki maksat sona

İslam Hukuku, 96, 99, 101; Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 219; Heyet, "*Şeybânî*", V, 312; Döndüren, "*Hanefî Mezhebi*", III, 161; Özel, "*Hanefî Mezhebi*", XVI, 21; Ahmet Ünsal, "*İmam Ebu Hanife Hakkında Yazılmış Eserler Bibliyografyası*", İslami Araştırmalar (Ebu Hanife Özel Sayısı), Cilt 15, Sayı 1-2, Ankara 2002, 334.

15 Serahsî, *Mabsut*, XXX, 168.

16 Serahsî, *Mabsut*, XXX, 167-209.

17 Serahsî, *Mabsut*, XXX, 244-287.

18 Serahsî, *Mabsut*, XXX, 287-309.

19 Desuki bu konuda şöyle der: "Serahsî'nin Mabsut'u sadece Kâfi kitabının şerhi değildir, fakat o, nereden ise Muhammed'in bütün eserlerinin şerhidir. Çünkü içerisinde Hâkim'in kitabında ihtisar etmediği çeşitli eserlerine işaretler vardır". Desuki, *Şeybani*, 186.

20 Bkz. Serahsî, *el-Muharrer fi Usuli'l-Fikh*, Thk. Ebu Abdurrahman Salah b. Muhammed b. 'Uveyda, Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1417/1996, I, 5.

21 Schacht, 2. Serahsî'nin bu teyitleri için bk. VII, 59, X, 144, XII, 108, XXX, 244.

22 Schacht, 2-3.

erince, iktibas edenlere, kitapların şerhinde dayandığım prensipleri (usûl) açıklamayı doğru buldum...”²³

B. Hapis Hayatı

Serahsî'nin hapis hayatı, onun biyografisinin en dikkat çeken yönlerinden biridir. Ayrıca bu olayın onun ilmi kişiliği, şahsiyeti ve devrinin yönetim anlayışı bakımından da önemi vardır. Serahsî'nin neden, nerede, ne kadar süreyle ve ne şekilde hapsedildiğine dair farklı görüşler vardır.²⁴

Öncelikle şunu ifade edelim ki, kendi ifadesine göre Serahsî, diğer adi suçlular ile beraber hapsedilmiştir. Hapsedildiğini Mabsut'un değişik yerlerinde ifade etmektedir.²⁵

Schacht'a göre o, Özkent şehrinde uzun süre hapsedilmiştir. Bu hapislik, hicri 466'dan veya daha önce bir tarihten başlamak üzere 480 yılına kadar sürmüştür. Hapsedilmesinin tek ve gerçek sebebi tok sözlü oluşudur. O, zamanının Karahanlılar emirine nasihat yollu söylemiş olduğu bir sözden dolayı hapse atılmıştır. Zamanının emirinin, ümmü veled olan cariyelerini hür olan memurlarıyla evlendirmek istemesine Serahsî'nin karşı çıkması ve bu konuda onu tenkit etmesi onun hapsine sebep olduğu zannedilmektedir. Fakat Schacht, iki sebepten dolayı bunun doğru olmadığını düşünmektedir:

1) Hikâyeden anlaşıldığına göre hükümdar Serahsî'nin tenkidini kabul etmiştir.

2) Serahsî'nin hal tercümesini yazanların ilki olan Fadlullah el-Umerî, bu olayın Serahsî'nin hapisten kurtulduktan sonra vuku bulduğunu anlatmaktadır.²⁶

Ayrıca Schacht, Serahsî'nin düşmanlarından ötürü hapsedildiğini de ifade etmektedir. Kendisi de, Şerhu's-Siyerî'l-Kebîr'in sonunda bu gibi kimselerden bahsetmekte, sapıtmış kimseler ve hakir zındıklar olarak nitelemekte ve son derece seviyesiz kimseler olduklarını ifade etmektedir.²⁷

Yine Schacht, onun el-Mabsut'unda yer alan, “nifaktan uzak kul, doğruyu söyleyen, bundan dolayı esir gibi hapsedilmiş, konulmuş olan batılı ortadan kaldırmak isteyen” gibi ifadelerinden hareketle, hapsedilme sebebinin, fikhî bir mesele ile ilgili görüş beyan etmesinden çok, itikadî/kelamî (ilahiyat) konularla alakalı bir münakaşaya dayandığını düşünmektedir. Çünkü Karahanlılar döneminde, hükümet ve ulema arasında Sünnilik ve itizal terimleri içinde nakledilen münakaşalara sıkça rastlanılmaktadır.²⁸

23 Serahsî, *Usûl*, I, 10.

24 Kavakçı, 57.

25 Bk. Serahsî, *Mabsut*, X, 144, XII, 108

26 Bk. Schacht, “Notes On Sarakhsî's Life and Works”, 3.

27 Schacht, “Notes On Sarakhsî's Life and Works”, 3.

28 Schacht, “Notes On Sarakhsî's Life and Works”, 3-4.

Hamidullah'ın ifadesine göre ise, Serahsî'nin hayatı çok hareketli geçmiş ve devri bir taraftan Haçlı seferleriyle diğer taraftan bir çok küçük devletler halinde parçalanmış İslam aleminde gündün güne artan gayriadil vergilerin huzursuzluğu içinde olmuştur. Karahanlı hükümdarı tarafından konulan bu gayri adil vergileri ödememeleri konusunda halkı harekete geçirmesi uzun süre hapiste kalmasına yol açmıştır.²⁹

Serahsî'nin biyografisini kaleme alan hemen bütün müellifler, onun yer altında bir kuyuya (mahzen) hapsedildiğini ve meşhur kitabı el-Mebcut'u bu kuyunun ağzında toplanan talebelerine imlâ ettirdiğini kaydetmektedirler. Ancak Schacht bu bilgiyi doğru bulmamakta ve şu ifadeleri kullanmaktadır:

“İbn Fadlillah el-Umerî'den başlayarak, onun hal tercemesini yazanların bildirdikleri hikâyeyi teyid edecek bir şey yoktur. Buna göre o, yer altındaki bir zindana (kuyu) hapsedilmişti. Talebeleri bu yerin tepesinde veya hapishanenin dışında oturuyorlardı ve Serahsî herhangi bir kitaba veya notlara müracaat etmeksizin bütün Mebcut'u ezberinden yazdırmıştır. Serahsî, büyük eserinin çeşitli bölümlerini bitirirken kullandığı şahsî imalarında, muntazam şekilde, teferruatıyla ve dokunaklı deyimlerle kendi hapisliğine ve tamamen kurtulacağına işaret etmekte, fakat böyle bir kuyuya veya serdab (mahzen)'a işaret ettiği şeklinde yorumlanabilecek tek bir ifade bulunmamaktadır.”³⁰

Schacht, Serahsî'nin kuyuda değil de özel bir yerde hapsedildiğini düşünmektedir. Ona göre, Usul'ünü 477 hicri tarihinde imlâ ettirirken Özkent kalesinin bir köşesinde (zâviye) bulunması, hapis için de özel bir ikamet yeri olduğunu ima eder gibi görünmektedir. Ayrıca Mebcut'un baş tarafında, hapislik zamanlarında kendisine orada arkadaşlık ve yardım eden bazı kişilerden bahsetmektedir. Bu da onun kuyu da değil, özel bir bölümde hapsedildiğini teyit etmektedir. Her ne kadar, uzun süren hapis hayatında zaman zaman şartlar iyileştirilmiş olsa da, hapishane arkadaşlarından ve onu Mebcut'u yazmaya teşvik etmelerinden bahsetmesi, baştan beri özel bir yerde hapsedildiğini ima etmektedir.³¹

Hamidullah'ın tercihiine göre o, Özkent'teki kalenin kuyularının birinde ve on beş yıl kadar kalmıştır. Onu hapsedenler zaman zaman sert tutumlarını hafifleterek hapis hayatını kolaylaştırmış ve talebelerine ders vermesine müsaade etmişlerdir.”³²

29 Bk. Hamidullah, Muhammed, “Serahsî'nin Devletler Umumi Hukukundaki Hissesi”, 900. *Ölüm Yıldönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsü'l-Eimme es-Serahsî Armağanı*, Ankara 1965, 16; Kavakçı, Yusuf Ziya, *XI. Ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavara'al-Nahr İslam Hukukçuları*, Ankara 1976, 56-58.

30 Schacht, “Notes On Sarakhsî's Life and Works”, 4.

31 Schacht, “Notes On Sarakhsî's Life and Works”, 4.

32 Hamidullah, Muhammed, “Serahsî'nin Devletler Umumi Hukukundaki Hissesi”, 16.

Serahsî'nin el-Mebсут'u hiç kaynak kullanmadan tamamen ezberinden yazdığını inandırıcı bulmayan Schacht, "Şerhini yaptığı Hâkim eş-Şehid'in Muhtasar'ını belki de talebeleri ona okumuş o da şerh etmiştir." demektedir.³³

Bu görüşler birleştirildiğinde Serahsî'nin hapis hayatı ve Mebсут'u yazması veya yazdırması ile ilgili olarak şunlar söylenebilir: Serahsî, yaygın kanaatin ve genel olarak biyografi yazarlarının söylediğinin aksine, bir kuyuda hapsedilmiş değildi. Çünkü bu, talebelerinin ondan duyduklarını yazmasına imkân vermez. Yazdırdığı kitabın nicelik ve niteliği düşünüldüğünde, onun kalenin haphane olarak kullanılan köşe veya hücrelerinden birinde hapsedilmiş olması, akla daha yatkındır. Muhtemelen o, böyle bir yerde hapsedilmiş ve bir süre sonra hapis şartlarının iyileştirilmesi adına, talebelerine oradan ders vermesine de imkân tanınmıştır. Talebeleri de Hâkim eş-Şehid es-Semerkandî'nin el-Muhtasar'ının metnini Serahsî'ye okumuş, o da söz konusu metni onlara açıklamıştır. Böylece elimizde mevcut el-Mebсут oluşmuştur. Nitekim bazı hukuk tarihçileri onun hapis hayatı ve el-Mebсут'u ile ilgili olarak "Hücre hapsinde iken talebesine -yarısını kitaba bakmadan- imlâ ettirdiği otuz cüzlük el-Mebсут" ifadesini kullanırlar.³⁴ Bu da onun kuyu yerine hücrede hapsedildiği ve mezkûr kitabın tamamını orada yazmadığını göstermektedir.

II. Helal Kazanca Dair Bazı Görüşleri

Serahsî'nin İmam Muhammed'in kitabını temel alarak geliştirdiği kesp teorisi, esasen helal kazanç için bir rehber konumundadır. Burada önce İslam'da ticaretin önemine kısaca işaret edilip, Serahsî'nin helal kazanç konusundaki görüşlerinin dayanağı belirtildikten sonra bazı görüşleri örnek kabilinden verilecektir.

İslam'ın Tüccar Medeniyeti Oluşu

İslam medeniyetinin temel özelliklerinden biri de tüccar medeniyeti oluşudur. Her şeyden önce bu medeniyetin en başında bulunan insan yani Hz. Peygamber (s.a.s.) peygamberlikten önce ticaret yapmış ve bu alanda hem tecrübe sahibi olmuş hem de ortaklık yaptığı kimselerin güvenini kazanmış idi. Hz. Peygamber (s.a.s.) nübüvvetten önce es-Sâib b. Ebî's-Sâib ile ortaklık yapmıştır. Mekke'nin fethinde ortağı huzuruna gelince Rasûlullah ona şöyle hitab etmiştir: "Benim ortağım idin; hem de ne iyi ortak! Ne anlaşmazlık çıkarırdın ne de münakaşa!"³⁵

Tarih boyunca pek çok ticari gelişmede ve istihdam alanlarının oluşturulmasında Müslüman tacirlerin önemli katkıları ve başarıları olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.s.) ticareti teşvik etmiş, hem kendisi hem de sahabe ticaret piyasasına hâkim olmaya

33 Schacht, "Notes On Sarakhsî's Life and Works", 5.

34 Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, İstanbul 1989, 263.

35 Ebû Davud, "Edeb", 17; İbn Mâce, "Ticâret", 63; Hayreddin Karaman, *İslam Hukuk Tarihi*, 49.

çalışmışlardır. Bu sebeple Hz. Peygamber'in rehberliğinden bu alanda da yararlanan Müslümanlar ticaret hayatına ve ticari piyasaya helal kazancın teminine yönelik önemli ilkeler getirmişlerdir. Onların ticaret hayatına getirdikleri en önemli ilkelerden bazıları dürüstlük, hile yapmama, ölçü ve tartı konusunda hassasiyet, borçluyu sıkıştırmama, işine erken koyulma, sözünde durma, borcunu zamanında ödeme, dolandırıcılıktan kaçınma, kazancının zekâtını verme, harama bulaşmama, faizden ve yalan yere yeminden uzak durma, müşteri kızıştırmama, insan sağlığına zararlı mal üretmeme ve satmama, malın kusurunu açıkça söylemedir.³⁶ Bu değerlere hem inanan hem de uygulayan Müslüman tüccarlar, bazı ülkelerin fethedilmesinde de önemli roller oynamışlardır. Hatta bir yazar "Müslümanların Gerilemesiyle Dünyanın Neler Kaybettiğini"³⁷ inceleme konusu yapmış ve eserinde bu konulara da değinmiştir. Çünkü ticaret hacmi kadar ticarete dürüst ve tutarlı olmak da medeniyet göstergesidir.

Serahsî'nin Helal Kazanca Dair Görüşlerinin Kaynağı

Serahsî'nin helal kazanca dair görüşlerinin temelini İmam Muhammed'e ait Kitâbu'l-Kesb oluşturmaktadır. Bu kitabın yazılış gayesi şöyledir:

İmam Muhammed'in bu eseri,³⁸ ilk dönemlerde yazılıp daha çok vergi ve maliye konularına tahsis edilen Kitâbu'l-Emvâl ve Kitâbu'l-Harac'lardan ve özel olarak devlet idaresini ele alan Ahkâm-ı Sultâniyye kitaplarından farklılık arz etmektedir. Zira bu başlık altında yazılan eserler İslam iktisadına giriş mahiyetinde olup helal yoldan mülk edinme esaslarını konu edinmektedirler. Onun bu adla bir kitap telif etmesinin pek çok sebebi olabilir. Ancak kitabı şerh eden Serahsî, İmam Muhammed'e ait Kesb kitabı ile kendi şerhini mezcettiği için, İmam Muhammed'e ait bilgileri Serahsî'ye ait olanlardan büyük ölçüde ayırt etmek mümkün değildir. İmam Muhammed'in yaşadığı dönemde, özellikle Pers İmparatorluğu hudutları içinde güçlü etkileri bulunan Maniheizm gibi sapık din ve mezheplerin varlığı bilinmektedir. Gerek kitaptaki bazı atıflardan³⁹ ve gerekse o dönemde bu adla yazılan eserlerin alt başlıklarından anlaşıldığına

36 Bilgi için bk. Affâne, 346-417.

37 Bk. Ali el-Hasenî en-Nedvî, *Müslümanların Gerilemesiyle Dünya Neler Kaybetti* (tercüme, Mehmet Süslü), İstanbul 1986, 139-157.

38 Bu eser, İmam Muhammed'den Ebû Hafs (217/832) ve Ebû Süleyman el-Cüzcânî (201/816) tarafından sema yoluyla nakledilmediği için meşhur olmamış, bu sebeple de Hâkimü's-Şehîd bunu Muhtasar'ında zikretmemiştir. Ancak Serahsî, Muhammed b. Semâ (233/847)'a kanalıyla rivayet edilen bu eserin İmam Muhammed'e ait olduğuna inandığı için kitabına almış ve şerh etmiştir (bk. Serahsî, *Mebcut*, XXX, 244).

39 Mesela, kesb peygamberlerin yoludur, mal Allah'a yaklaştıran ve ibadete yardımcı bir unsurdur, dünyanın düzeni, hayatın kıvamı mal kazanmaya, harap olması ise kazanmayı terk etmeye bağlıdır, yeme içmeyi terk etmek asla caiz değildir, zaruret olmadan perhize başvurmak dinen uygun değildir, bazı ahmak sufilerin dediğine göre, zaruret olmadıkça çalışıp kazanmak haramdır gibi ifadeler böyledir.

göre, hicri ikinci asırda İran civarında ortaya çıkan, Manihaizm'den etkilenecek kazançla meşgul olmayı tevekkül anlayışına aykırı bulup haram sayan bir züht hareketine, Kerrâmiye ve Kaderiye mensuplarına cevap vermek ve onların batıl görüşlerini reddetmek kitabın yazılışında önemli rol oynamış gözükmektedir.⁴⁰ Ancak bu atıfların ve isimlendirmelerin -Ebû Gudde'nin de isabetli tespitine göre- en azından bir kısmının tarihen İmam Muhammed'e ait olma imkânı yoktur. Bunlar şârih Serahsî'ye aittir. Zira kitapta zikri geçen Kerrâmiyye adını taşıyan bidat fırkanın kendisine nispet edildiği Muhammed b. Kerrâm'ın vefat tarihi 256/870'dır. O zaman İmam Muhammed'in kitabını doğrudan ve sadece bunlara cevap ve reddiye tarzında yazdığını kesin olarak söylemek isabetli olmaz.

Konuya daha geniş bir açıdan bakarak şöyle bir tahminde bulunmak mümkündür: İmam Muhammed'e gelinceye kadar özellikle Emevîler dönemindeki fetih hareketlerinden sonra İslam dünyası yerel ve uluslararası ticaret piyasasında önemli bir yer edinmeye başlamıştı. Farklı toplum kesimleriyle karşılaşma alınıp satılan malların çeşitlenmesini beraberinde getirdiği gibi, farklı alım-satım muamelelerini de İslam toplumuna taşıyordu. İşte böylesi bir durumda Müslümanların ticareti ve mal kazanmayı kendi inanç ve hukuk değerlerine göre yapmaları, bu konuda daha hassas davranmaları gerekiyordu. İşin bu noktasında fakihler, Müslümanların mallarını helal yoldan kazanmalarını temin etmek için ticaret piyasasına müdahil olmak durumundaydılar. İmam Muhammed de hem bir fakih hem daha önce kadılık yapmış sorumlu bir kimse hem de esnafın muamelelerini yakından takip eden birisi olarak⁴¹ piyasaya müdahil olmak istedi veya ondan böyle bir telif istendi. Buna göre kitabı telif sebebi, helal kazanç hakkında özlü bilgiler vermek, haram kazançtan, israftan ve dünyaya aşırı meyletmekten insanları sakındırmak ve bu arada bu konuda yanlış anlayışa sahip olan gruplara cevap vermek olabilir.⁴² Nitekim Serahsî, kitabın sonlarına doğru ipek giyme meselesi münasebetiyle İmam Muhammed'in kitabı telif sebebini şu cümlelerle ifade etmektedir: "O, bu kitabı züht konusunda yazmıştır. Anlatıldığına göre, kitapları yazmayı bitirince ona denildi ki: Keşke züht ve verâ' konusunda da bir şey yazsaydın! Oda: Buyû' kitabını (alış-verişle ilgili kitabı) yazdım ya dedi sonra da bu kitabı yazmaya başladı. Ancak hastalığa yakalanması sebebiyle bunu tamamlayamadı."⁴³ Ancak bu ifadeler, kesbin telif sebebini açıklayabileceği gibi, onun kesbi bitirdikten

40 Benzer değerlendirmeler için bk. Zekkâr, Süheyl, "Takdim" (*Risâletâni fi'l-Kesb* adlı esere yazdığı önsöz), Beyrut 1997, 21; Baktır, *İslam İktisadında Helal Kazanç*, 32.

41 Bk. Kevserî, Zâhid, *Bulûğu'l-Emâni fi Sîreti'l-İmam Muhammed b. el-Hasan, eş-Şeybânî*, 44.

42 Benzer bir görüş için bk. Zekkâr, 11-12.

43 Serahsî, *Mebcut*, XXX, 282. Ayrıca bk. Kevserî, Muhammed Zâhid, *Bulûğu'l-Emâni fi Sîreti'l-İmam Muhammed b. el-Hasan eş-Şeybânî*, Mısır 1355, 65.

sonra yazmaya başladığı ancak bitiremediği bir başka züht kitabını da işaret edebilir. Şunu da söylemek mümkündür: İmam Muhammed Kesb adlı kitabını birilerine cevap mahiyetinde yazmamış olsa da, onu reddiye formunda değerlendirmek kendi döneminde varlığını sürdüren ve zikri geçen batıl inanış mensuplarına cevap vermek isteyen Serahsî'nin düşüncesi olabilir.

Helal Kazanç İçin Gayret Etmenin Cihaddan Üstün Oluşu

Serahsî'nin değerlendirmesine göre, helal kazanç için çalışmak Allah yolunda cihad etmekten daha üstündür. Yüce Allah, kendine itaate yardımcı olması için, mal kazanmayı kullara farz kılmıştır. Çünkü Kur'an'da rızık temini ile Allah'a ibadet ve zikir arasında doğrudan bir ilişki kurulmuştur.⁴⁴ Ayrıca Hz. Ömer, ailesinin rızıkını helal yoldan temin etmek için çalışmayı (kesb) cihaddan daha üstün tutar ve şöyle der: "Allah'ın rızasına uygun olarak rızık aramak için sefere çıktığımda, yükümün iki dengi arasında ölmem, Allah yolunda cihad ederken ölmenden daha hayırlıdır."⁴⁵ Çünkü Yüce Allah, bir ayette⁴⁶ rızasını kazanmak için sefere çıkanları mücahitlerden önce zikretmiştir. Farzları işlemek ancak rızık temini ile mümkün olur. Farzın kendisiyle yerine getirildiği şey de farzdır. Nitekim namaz farz olduğu gibi, abdest de farzdır. Rızık temin etmek için çalışmak da böyledir. Hadiste geçtiğine göre Hz. Peygamber Sa'd b. Muaz ile musafaha yapmış ve ellerinin nasırlaştığını görünce bunun sebebini sormuş o da: "Ailemin nafakasını temin etmek için kürekle kazmayla çalışıyorum" dedi. Bunun üzerine Hz. Peygamber onun elini öptü ve şöyle dedi: "İşte bunlar Allah'ın sevdiği ellerdir."⁴⁷

Helal Kazancın İbadetlere Yardımcı Oluşu

Serahsî'nin İmam Muhammed'den naklettiği bir görüşe göre, helal kazanç ibadet ve taatlara yardımcı olma özelliği taşır. Zira ibadetleri yapabilmek için belli şeylere sahip olmak gerekir. Bu da çalışıp kazanmakla olur. İbadete güç bulma ve bir mümine bu konuda yardımcı olma amacıyla çalışmak, karşılığında ücret alınsa bile, ibadet sayılır.⁴⁸

Fakirliğin Zenginlikten Üstün Oluşu

Serahsî, "Kesb" kitabında, oldukça zâhidane bir tutum sergilemiş, İmam Muhammed'in de bu görüşte olduğunu ifade ederek ikinci görüşü yani fakirliğin

44 Örnek olarak bk. Cum'a, 62/10.

45 Hindî, *Kenzü'l-Ummâl*, IV, 123.

46 Müzzemmil, 73/20.

47 Serahsî, *Mebcut*, XXX, 245.

48 Bk. Serahsî, *Kesb* (tahkik: Abdulfettah Ebû Gudde), Beyrut 1997, 164-165.

zenginlikten üstün olduğu görüşünü savunmuştur. Onun burada nakline göre İmam Muhammed şöyle demiştir: “Şayet insanlar kendilerine yetecek kadar bir mal ile yetinseler ve arta kalan zamanlarını ahiret işine tahsis etselerdi onlar adına daha iyi olurdu. İhtiyaç fazlası maldan kişi hesaba çekilecek, fakat fakirlikten dolayı hesap vermeyecektir. Şüphesiz kişinin hesap vermeyeceği şey hesapla yükümlü olduğundan daha üstündür.”⁴⁹

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde İslam’ın konuyla ilgili getirdiği prensip fakirlik ve zenginlik arasında makul bir denge kurulmasıdır. Ancak Serahsî’nin bu kıtapta yer verdiği kadarıyla bile zenginliği fakirlikten üstün tutanların gerekçeleri daha güçlü gözükmemektedir. Onlar infaka teşvik eden ayetleri, Hz. Peygamber’in veren eli alandan daha üstün tutan hadislerini, fakirlikten Allah’a sığınmasını, Hz. Süleyman gibi peygamberlerin durumunu ve bazı sahabe kavillerini delil almışlardır.⁵⁰ Bu görüş ve delillere kendi zaviyesinden cevap veren Serahsî, kendi görüşünü destekleyen ayet ve hadislerle istidlal etmiş ve fakirliğin zenginlikten üstün ve risksiz olduğunu ispata çalışmıştır. Hatta mülkü ve saltanatı dolayısıyla cennete en son girecek peygamberin Hz. Süleyman olduğuna dair bir rivayeti bile delil olarak kullanmıştır.⁵¹

Ziraatın Ticaretten Üstün Görülmesi ve Sebebi

Serahsî’nin ifadesine göre, bazı âlimler ticaretin daha üstün olduğunu söylese de, Hanefi fakihlerinin çoğu ziraatı ticaretten üstün görmüşlerdir. Bunun sebebi şudur: Ziraatın faydası daha umumidir. Kişinin neslini devam ettirmesi ve vücudunun gıdasının temini ziraat iledir. Allah’a kulluk (ibadet) yapmak için ziraatla kuvvet kazanılır. Ticarete ise ancak mal çoğalır. Ziraatta Allah yolunda harcama daha aşikâr ve çoktur. Çiftçinin elde ettiği şeylerden insanlar, hayvanlar ve kuşlar yiyerek istifade eder. Bunların tamamı, yetiştirenler için sadakadır. Hz. Peygamber: “İnsanların en faydalısı insanlara en çok faydası dokunandır.”⁵² buyurmuştur.

Herkesin Ziraatla Uğraşmasının Zillate Sebep Olacağı

Serahsî’ye göre meşru ve helal kazancın başlıca dört yolu vardır. Bunlar da, icâre (kiracılık), ticaret, ziraat ve zanaat (sanat)’tır. Sadece ziraatla meşgul olmanın zillet sebebi olduğunu zikreden Serahsî, bundan sonra şu ayeti zikretmektedir: “Ey iman edenler! İnkârcılara itaat ederseniz, sizi ökçelerinizin üzerine gerisin geri döndürürler, asıl işte o zaman kaybedenlerden olursunuz.”⁵³ Bundan sonra da şu hadise yer verir:

49 Serahsî, *Kesb*, 106-107.

50 Gerekçeler için bk. Serahsî, *Kesb*, 107-110.

51 Bk. Serahsî, *Kesb*, 110-116 (*Mebcut*, XXX, 252-253).

52 Suyutî, *Câmiu's-Sağîr*, II, 481.

53 Âl-i İmrân, 3/149.

“İyne alış-verişi yaptığınız ve ziraatla uğraşıp buna razı olduğunuz (öküzlerin peşine takılıp kaldığınız) ve cihadı terk ettiğiniz sürece zelil olursunuz. Tekrar dininize dönmediğiniz sürece de bundan kurtulamazsınız (düşmanlarınız sizi yenmeyi) ümit eder.”⁵⁴ Serahsî’nin yorumuna göre, herkes ziraatla uğraşır ve cihadı terk ederlerse düşmanları sevindirmiş ve cesaretlendirmiş olurlar. Hâlbuki çiftçinin mücahide, mücahidin de çiftçiye yaptığı işte katkısı vardır.⁵⁵

Kazanmada Bir Son Sınır ve Ölçünün Var Oluşu

Serahsî’ye göre çalışıp kazanmak mubah, hatta farzdır. Ancak bunun için bir son sınır var mıdır? Sorusu iktisadî hayat bakımından önem arz etmektedir. Kitapta kazanmanın bir üst sınırı olduğu, bunun da zarurî ihtiyaçların ve kişinin bakmakla yükümlü olduğu kimselerin nafakasını temin ile sınırlı tutulduğu görülmektedir. Ancak ihtiyaçtan fazla mal biriktirmek ve helalinden servet edinmek için çalışmanın mubah olduğu da anlatılmaktadır. Zira Hz. Peygamber İslam’ın ilk yıllarında özel gerekçelerle mal biriktirmeyi yasaklamışsa da, daha sonra serbest bırakmış ve kendisi de ailesinin geçimi için nafaka biriktirmiştir.

Sonuç

XI. yüzyılın önde gelen Hanefî fakihlerinden olan İmam Serahsî, aynı zamanda bu mezhebin taşıyıcısı konumundadır. Onun el-Mebcut adlı eseri, Hanefî mezhebinin temel ve zâhiru’r-rivâye görüşlerini içermektedir. O, sadece ilimle meşgul olmayıp sorumlu bir âlim olarak yönetimin adaletsiz uygulamalarına da müdahale etmiştir. Bu sebeple de uzun süre hâpiste kalmıştır. Hapse atılma sebebi, hapis ortamı ve orada kaldığı süre konusunda farklı görüşler bulunmakla birlikte en az on beş sene kaldığı anlaşılmaktadır. Hapsedildiği ortam belki ilk zamanlar bir kuyu olabilir, ancak özellikle el-Mebcut’u yazdırmaya başladığı sıralarda şartlarının biraz daha iyileştirilerek en azından kaledeki hücrelerden birine nakledildiğini tahmin etmekteyiz. Aksi halde bu hacimde bir kitabın kuyudan imla ve tahrir yoluyla oluşturulması zor gözükmektedir. Onun el-Mebcut adlı ansiklopedik eserinin bir bölümü “Kitabu’l-Kesb” adını taşımakta ve helal kazanç esaslarını ele almaktadır. Aslında bu bölümün temel vurgusu o dönemde ve ilerleyen devirlerde Müslümanın parayla imtihanı etrafında yoğunlaşmaktadır. Zira bu bölümde mala ve dünyaya zâhidane yaklaşımlar dikkat çekmektedir. Bunun temel sebebi, İmam Muhammed’den zühde dair bir kitap yazmasının istenmesi, onun da bu teklife yazdığı Kesb risalesiyle cevap vermesidir. Bu zâhidane yaklaşımlar aslında İmam Muhammed’e dayanmakla birlikte Serahsî de bu konularda ona aykırı görüş ortaya koymamıştır.

54 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 42; Ebû Davud, “Buyu”, 54.

55 Serahsî, *Kesb*, 140-146 (*Mebcut*, XXX, 259).

Kitapta, çalışıp kazanmanın tevekküle aykırı olmadığı, aksine rızkını helalden kazanmak için meslek sahibi olmanın pek çok peygamberin yaptığı bir iş olduğu üzerinde özellikle durulmuştur. Ancak kazanmanın zarurî ve hâcî ihtiyaçları karşılama seviyesini aştıktan sonra sırf mal biriktirme hevesine hizmet etmemesi, tasadduka ağırlık verilmesi üzerinde durulur.

Kitabın genel yaklaşımı dikkate alınır, çalışmaya teşvikin ön planda tutulan vurgulardan biri olduğu görülür. Bunun yanında müelliflerin yaşadığı dönem itibariyle kazanç yolları üzerinde durulur. Ancak gerek kazanç yollarının tespitinde gerekse mal kazanma ve harcamaya kısıtlamaların getirilmesi, çalışmayı zaruri ihtiyaçlar çerçevesinde tutmaya eğilimli olduğunu göstermektedir. Bu, iktisadi hayat için fazla bir açılım getiren bir yaklaşım değildir. İktisadi hayat adına kitaptan alınacak bazı temel mesajlar şunlardır: En azından zaruri ihtiyaçların temini için çalışmak farzdır. Belli bir mali güce sahip olmadan ibadet etmek de imkânsızdır. İş kollarının farklı olması da bir zarurettir. Çünkü kazanç sahasında bütün meslek erbabı birbirine muhtaçtır. Çalışmak, temel dinî yükümlülükleri aksatmadığı ve iyi niyetle olduğu sürece ibadettir. Tercih bir lokma bir hırka noktasında olsa da, zaruri ihtiyaçları temin ettikten sonra da helalinden mal kazanmak için çalışmak ve birikim elde etmek dinen sakıncalı değildir. İşte Serahsi'nin zikrettiği bu görüş, Müslümanların ticaret piyasasında ve iktisadî hayatta önünü açacak niteliktedir. Buna göre Müslümanların kesp kitabında belirtilen usullere riayet ederek zengin olmalarında dinen bir sakınca yoktur. Esas sakınca, kazanma usullerinde meşru olmayan yollara sapmak ve kazanılan malı usulüne göre harcamamak gibi iki temel noktada ortaya çıkmaktadır.